

ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ:ΝΟΜΙΚΩΝ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ: ΝΟΜΙΚΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Μ Α Θ Η Μ Α :Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου

ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ: κ.κ Γ.Γεραπετρίτης
Α.Δημητρόπουλος
Σπ.Φλογαίτης

ΘΕΜΑ : Ιδιαιτερότητες της συνταγματικής
ερμηνείας.

ΕΡΓΑΣΤΗΚΑΝ: Βλάσσης Θεόδωρος
(Α.Μ.1340199900072)

ΑΘΗΝΑ- ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ : 2003- 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

♣ ΕΙΣΑΓΩΓΗ(σελ.5)

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ ΔΙΚΑΙΟΥ ♣

Α)Τί είναι ερμηνεία στο πλαίσιο του δικαίου.(σελ.6)

Β)Τί προκαλεί την ερμηνεία των κανόνων δικαίου. (σελ.5-6)

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΩΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ♣

ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ(ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ).(σελ.7-8)

Η ♣ ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ. (σελ.9-10)

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΟΜΙΚΟΣ ΘΕΤΙΚΙΣΜΟΣ.(σελ.11)♣

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ♣ ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ(θεωρία του Savigny,τρόποι ερμηνείας,ερμηνευτικά επιχειρήματα). (σελ.12-14)

Η ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ♣ ΘΕΩΡΙΑΣ.(σελ.14-15)

Η ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΕΙΔΙΚΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ-ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ♣ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.(σελ.15-16)

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ♣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΑΞΙΑ.(σελ.16-17)

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ♣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ.(σελ.17-18)

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ♣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΩΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΩΝ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ(ανάγκη συνδυαστικής εφαρμογής) (σελ.19)

Η ΠΡΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΩΣ ♣ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΠΡΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ(ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ). (σελ.20)

ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ♣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ.

Α)Δικαστική ερμηνεία

Β)Αυθεντική ερμηνεία

Γ)Επιστημονική ερμηνεία

Δ)Ερμηνεία από τα άμεσα όργανα της πολιτείας(κράτος-κοινωνία). (σελ.21-22)

Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ♣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Α)Δικονομικό πλαίσιο.

Β)Τρόποι επαφής του Έλληνα δικαστή με το Σύνταγμα.

Γ)Περιπτώσεις ρητών μεθοδολογικών επιλογών ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος.

Δ)Οι λανθάνουσες και σταθερές τάσεις των ελληνικών δικαστηρίων ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος. (σελ.22-28)

♣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ (σελ.28-29)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ΛΗΜΜΑΤΑ (σελ.30-31)♣

♣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (σελ.32-33)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ (σελ.34-35)♣

♣ ΠΑΡΑΠΕΜΠΟΜΕΝΕΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ (σελ.36)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ.

Σήμερα υποστηρίζεται ότι η ερμηνεία του Συντάγματος αποτελεί ειδικό μεθοδολογικό ζήτημα, το οποίο διαφοροποιείται από το ζήτημα της ερμηνείας του δικαίου εν γένει. Αυτό συμβαίνει, διότι το Σύνταγμα εμφανίζει πολλές ιδιαιτερότητες σε σχέση με τους κανόνες του κοινού δικαίου, όπως η αυξημένη τυπική του ισχύς, η γενική και ελλειπτική του διατύπωση και ο κατ'εξοχήν πολιτικός χαρακτήρας της

ύλης που ρυθμίζει. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά του Συντάγματος αποκαλύπτουν την ανεπάρκεια των παραδοσιακών ερμηνευτικών μεθόδων του κοινού δικαίου, που διατύπωσε ο Savigny, και καθιστούν αναγκαίους και άλλους μεθοδολογικούς προσανατολισμούς. Στην εργασία, λοιπόν, αυτή θα επιχειρηθεί να αναλυθεί ένα σύνθετο μεθοδολογικό οικοδόμημα πάνω στο οποίο μπορεί και πρέπει να στηρίζεται ο ερμηνευτής του Συντάγματος. Έτσι, παράλληλα με τις παραδοσιακές μεθόδους ερμηνείας του κοινού δικαίου θα δοθεί έμφαση σε ορισμένα ειδικά κριτήρια για την ερμηνεία του Συντάγματος, στις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, στην ερμηνεία του Συντάγματος υπό το πρίσμα του ευρωπαϊκού δικαίου, στις προερμηνευτικές θεωρίες και τέλος στη στενή διαλεκτική διαπλοκή όλων αυτών των ερμηνευτικών εργαλείων, τα οποία συνθέτουν ένα μεθοδολογικό οικοδόμημα. Τέλος, θα επιχειρηθεί μία σύντομη αναφορά στους φορείς του δύσκολου αυτού ερμηνευτικού εγχειρήματος με ιδιαίτερη έμφαση στη στάση της ελληνικής νομολογίας απέναντι στην ερμηνεία του Συντάγματος.

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ ♣ ΔΙΚΑΙΟΥ.

A) Τί είναι ερμηνεία στο πλαίσιο του δικαίου.

Ερμηνεία, στο πλαίσιο του δικαίου, είναι η αναζήτηση του νοήματος του κανόνα δικαίου ενόψει εφαρμογής του. Είναι, επομένως, μια νοητική διαδικασία που χρησιμοποιεί ως μέσο το νομικό συλλογισμό ο οποίος περιέχει, στη μείζονα πρότασή του, τον εφαρμοστέο κανόνα, στην ελάσσονα πρότασή του, τα πραγματικά περιστατικά, στο δε συμπέρασμα, το πώς θα εφαρμοστεί ο κανόνας δικαίου.

B) Τί προκαλεί την ερμηνεία των κανόνων δικαίου.

Η υπαγωγή του πραγματικού στον κανόνα δικαίου προϋποθέτει σαφές το νόημα του τελευταίου. Όμως, το νόημα του κανόνα δικαίου δεν είναι πάντοτε σαφές ή αδιαμφισβήτητο. Και σε αυτό ακριβώς συμβάλλει η ερμηνεία: βοηθάει στην αποσαφήνισή του. Την ανάγκη ερμηνείας σε ένα σύστημα δικαίου προκαλούν τρία είδη ελαττωμάτων του κανόνα δικαίου: οι ασάφειες, οι αντινομίες και τα κενά δικαίου. Ασαφεια δικαίου υπάρχει, όταν το νόημα του νόμου δεν είναι καταληπτό ή όταν δεν γίνεται κατανοητό κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο. Αντινομία υπάρχει, όταν σε ένα σύστημα δικαίου επιβάλλονται, από διαφορετικούς νόμους ή διατάξεις, επιταγές που είναι αδύνατο να εφαρμοστούν ταυτόχρονα. Κενό υπάρχει όταν ο νομοθέτης παρέλειψε να ρυθμίσει κάποια περίπτωση που θα έπρεπε να είχε ρυθμίσει ή δεν τη ρύθμισε επαρκώς. Οι ασάφειες αντιμετωπίζονται με ερμηνεία εντός του κανόνα δικαίου (*intra legem*), βάσει των ερμηνευτικών μεθόδων και επιχειρημάτων, οι αντινομίες με ερμηνεία εκτός του κανόνα δικαίου αλλά εντός του δικαίου (*extra legem sed intra ius*), επίσης βάσει των δεδομένων ερμηνευτικών μεθόδων και επιχειρημάτων, και τα κενά, ανάλογα με το είδος τους. Έτσι, τα ακούσια κενά πληρούνται με αναλογία, οπότε ο εφαρμοστής του κανόνα δικαίου είτε εφαρμόζει κανόνα υφιστάμενο (αναλογία νόμου) είτε εφαρμόζει κανόνα συναγόμενο από το σύστημα του δικαίου (αναλογία δικαίου) ως νομοθέτης ατομικής περίπτωσης. Τα εκούσια κενά πληρούνται με ερμηνεία που εξειδικεύει τον κανόνα δικαίου, ώστε να καταλάβει και τις περιπτώσεις εκείνες που δεν περιέλαβε ρητά ο

νομοθέτης. Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για αναλογία ή για διασταλτική εφαρμογή, αλλά για προσδιορισμό του πεδίου εφαρμογής του κανόνα δικαίου, μέσω είτε της εξειδίκευσης του νοήματος αόριστων εννοιών είτε του εντοπισμού των περιπτώσεων που δεν περιλαμβάνονται σε ενδεικτική απαρίθμηση στην οποία προβαίνει διάταξη νόμου.

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΩΣ ♣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ).

Τα ειδικότερα προβλήματα που θέτει η ερμηνεία του Συντάγματος προκύπτουν από την ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει τους συνταγματικούς κανόνες σε σχέση με τους κανόνες του κοινού δικαίου. Μία πρώτη ιδιαιτερότητα του συνταγματικού κανόνα συνδέεται με το λεγόμενο τυπικό συνταγματικό δίκαιο και προκύπτει από την ιεραρχική του θέση μέσα στο όλο σύστημα των κανόνων δικαίου. Η αυξημένη τυπική ισχύς του Συντάγματος προσδίδει στους συνταγματικούς κανόνες ιδιαίτερη λειτουργική διάσταση, καθώς αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να κινείται τόσο ο κοινός νομοθέτης όσο και κάθε πολιτειακό όργανο. Αυτό προκύπτει από το άρθρο 1 παρ. 3 του Συντάγματος που προβλέπει πως όλες οι εξουσίες ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα, καθώς και από το άρθρο 110 του Συντάγματος, το οποίο προβλέπει ειδική διαδικασία για την παραγωγή κανόνων τυπικού συνταγματικού δικαίου. Η διαδικασία αυτή είναι διαφορετική (πιο αυστηρή) από εκείνη που ισχύει για τη θέσπιση, την κατάργηση ή την τροποποίηση ενός κοινού νόμου.

Μία άλλη ιδιαιτερότητα του Συντάγματος είναι η γενική του ή πιο σωστά η ελλειπτική του διατύπωση που συνήθως έχει ως αποτέλεσμα τη δυσκολία υπαγωγής των κρίσιμων πραγματικών περιστατικών στη σχετική συνταγματική διάταξη. Όπως σωστά επισημαίνεται, οι έννοιες που χρησιμοποιεί το Σύνταγμα παρουσιάζουν συχνά πολύ μεγαλύτερο βαθμό πολυσημίας και αοριστίας από ό,τι οι έννοιες που χρησιμοποιεί το κοινό δίκαιο. Η γενικότητα που χαρακτηρίζει τους συνταγματικούς κανόνες είναι εκείνη που δημιουργεί και την ανάγκη της ερμηνευτικής τους εξειδίκευσης. Επίσης άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι οι συνταγματικές διατάξεις περιέχουν μια ιδιαίτερη νοηματική δυναμική. Αφού δηλαδή το Σύνταγμα ρυθμίζει τον πολιτειακό και πολιτικό βίο, είναι ανάγκη να εξασφαλίζει και την εξελικτικότητα του βίου αυτού. Γι' αυτό και η ερμηνεία των εννοιών που χρησιμοποιεί το Σύνταγμα δεν μπορεί να μη λαμβάνει υπόψη και την ιστορική εξέλιξη των εννοιών αυτών.

Τέλος πρέπει να τονιστεί και ο κατ'εξοχήν πολιτικός χαρακτήρας της ύλης που ρυθμίζεται από το Σύνταγμα. Οι τομείς που αποτελούν το αντικείμενο του συνταγματικού δικαίου είναι τρεις: η οργάνωση της πολιτείας, η σχέση των ατόμων με την κρατική εξουσία και η σχέση της ελληνικής με τη διεθνή έννομη τάξη. Αυτή η θεματική επιβεβαιώνει τον πολιτικό του χαρακτήρα και συνεπώς κρίσιμη θεωρείται η θέση του πολιτικού αξιολογικού στοιχείου κατά τον καθορισμό του νοήματος μιας συνταγματικής διάταξης. Ο πολιτικός χαρακτήρας της συνταγματικής ύλης μας οδηγεί αβίαστα στο επόμενο καίριο θέμα, τη σχέση δηλαδή μεταξύ νομικής και πολιτικής σκέψης στην ερμηνεία του Συντάγματος.

Η ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ♣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ.

Είναι προφανές ότι οι σχέσεις δικαίου και πολιτικής δεν είναι μονοσήμαντες. Ειδικά στο συνταγματικό δίκαιο ο ερμηνευτής-εφαρμοστής καλείται να κινηθεί ανάμεσα στο σκόπελο της «πολιτολογίας» και του «νομικισμού».

Ο νομικός χαρακτήρας του συνταγματικού κειμένου συναρτάται άμεσα με τη νομική φύση της ερμηνείας του Συντάγματος, την οποία άλλωστε και καθορίζει. Η συνταγματική ερμηνεία επιδιώκει και αυτή, παρόλες τις ιδιομορφίες της, τον ίδιο σκοπό και επιτελεί την ίδια λειτουργία που επιτελεί κάθε νομική ερμηνεία, δηλαδή την διασαφήνιση του νοήματος των συνταγματικών κανόνων με σκοπό την άμεση εφαρμογή τους. Με την έννοια αυτή η ερμηνεία του Συντάγματος αποτελεί μία πνευματική-διαπλαστική δραστηριότητα μέσα από την οποία ο ερμηνευτής ανακαλύπτει και διατυπώνει ένα «δέον». Η συναγωγή, ερμηνευτικά, των ιδιαίτερων κριτηρίων που επιβάλλουν μια συνταγματική συμπεριφορά, ο περιορισμός ή η επέκταση του νοήματος μιας διάταξης και η αναγωγή σε αρχές ή συνταγματικούς κανόνες προσδίδουν στην ερμηνευτική δραστηριότητα διαπλαστική δύναμη, χωρίς όμως να την καθιστούν δικαιοπαραγωγική ακόμη και όταν ασκείται από όργανα δικαιοδοτικά.

Όστόσο η ερμηνεία του Συντάγματος δεν επιτρέπεται να συγχέεται με κάθε γλωσσολογική, σημειολογική ή κοινωνιολογική ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου. Οι διαπιστώσεις και αξιολογήσεις των διαφορών αυτών γνωστικών προσεγγίσεων είναι βέβαια ιδιαίτερα χρήσιμες και ως ένα βαθμό αναγκαίες για την ερμηνεία του Συντάγματος. Όμως, οι προσεγγίσεις αυτές δεν είναι σε θέση να αλλοιώσουν τη νομική φύση της συνταγματικής ερμηνείας ούτε βέβαια να την υποκαταστήσουν μερικά ή ολικά.

Παρόλα αυτά, η διακήρυξη της νομικής φύσης της ερμηνείας του Συντάγματος δεν συνεπάγεται εξαφάνιση της ιδιομορφίας της συνταγματικής ερμηνείας σε σχέση με την ερμηνεία των κανόνων του κοινού δικαίου. Με άλλα λόγια επισημαίνεται η αλλότρια φύση του συνταγματικού κανόνα από το πολιτικό γεγονός και την πολιτική αξιολόγηση, χωρίς όμως να αρνείται την αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση των δύο αυτών στοιχείων.

Ο συνταγματικός ερμηνευτής δεν δικαιούται, λοιπόν, να παραγνωρίζει ούτε να υποτιμά το πολιτικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων, καθώς και τα πολιτικά συμφέροντα που αντιπαρατίθενται κατά τη θέσπιση και εφαρμογή των διατάξεων αυτών. Επίσης είναι πλέον αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο ερμηνευτής του Συντάγματος επηρεάζεται από τις κρατούσες πολιτικές αντιλήψεις, ενώ η ερμηνευτική λύση που προτείνει είναι συχνά επηρεασμένη από τις ιδεολογικές του προτιμήσεις (προερμηνευτικές επιλογές). Άρα, το Σύνταγμα δεν ερμηνεύεται ούτε όπως να' ναι ούτε απ' όποιον να' ναι. Η συνταγματική ερμηνεία γίνεται σύμφωνα με κανόνες που το ίδιο το Σύνταγμα ορίζει και η νομική φύση των κανόνων του επιβάλλει. Υπόκειται δηλαδή σε κανόνες και δεν εξαρτάται τόσο από τις υποκειμενικές αντιλήψεις του ερμηνευτή ούτε είναι δυνατόν να διαφοροποιείται ανάλογα με τις κρατούσες πολιτικές αντιλήψεις. Με άλλα λόγια πρωταρχικό αίτημα αποτελεί ο αντικειμενικός χαρακτήρας της συνταγματικής ερμηνείας.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΝΟΜΙΚΟΣ ♣ ΘΕΤΙΚΙΣΜΟΣ

Αναφορικά με το ζήτημα της σχέσης δικαίου και πολιτικής κρίνεται χρήσιμη μία σύντομη αναφορά στη θεωρία του νομικού θετικισμού, την οποία υιοθέτησε και μετέφερε στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο ο Ν.Ν.Σαρίπολος. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, που πρωτοεμφανίστηκε στη γερμανική νομική επιστήμη, ο ερμηνευτής (οποιοδήποτε κανόνα δικαίου, άρα και των συνταγματικών) πρέπει να περιορίζεται στο δηλωμένο περιεχόμενο του ερμηνευόμενου κανόνα, απέχοντας από κάθε είδους πολιτική αξιολόγηση του κανόνα ή συνάρτησή του με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Διότι μία τέτοια συνάρτηση θα μπορούσε, κατά τη θετικιστική αντίληψη, να γίνει πηγή ετεροκαθορισμού του νοήματος του κανόνα από εξωνομικά κριτήρια. Ο Σαρίπολος υποστήριξε σε σχέση με την αναφορά ότι οι συνταγματικοί θεσμοί πρέπει να εξετάζονται τόσο από νομική όσο και από πολιτική άποψη. Αλλά οι δύο αυτές «απόψεις» δεν πρέπει να συγχέονται μεταξύ τους. Η αυστηρή αυτή αντιδιαστολή νομικής και πολιτικής σκέψης ήταν ένα είδος απάντησης του φιλελευθερισμού της γερμανικής αστικής τάξης ενάντια στο μοναρχισμό. Με άλλα λόγια η αντιδιαστολή αυτή λειτούργησε περιοριστικά για τους φορείς της κρατικής εξουσίας και διασταλτικά για την κοινωνία. Όσοι, όμως, επιχειρούν να μεταφέρουν στο σημερινό προβληματισμό τον γερμανικό θετικισμό πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεχτικοί και να ελέγχουν επαρκώς αν σήμερα συντρέχουν οι προϋποθέσεις της αναπαραγωγής του.

ΔΙΚΑΙΟΥ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ ♣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ (θεωρία του Savigny, τρόποι ερμηνείας, ερμηνευτικά επιχειρήματα)

Η ερμηνεία του Συντάγματος έχει ως αφετηρία τις μεθόδους που αναπτύχθηκαν για την ερμηνεία του κοινού δικαίου (συγκεκριμένα του ιδιωτικού δικαίου). Και τούτο διότι το Σύνταγμα, παρά τις ιδιαιτερότητές του, πρωτίστως και κυρίως είναι νόμος, η ερμηνευτική προσέγγιση του οποίου δεν μπορεί παρά να εκκινεί από τους βασικούς κανόνες ερμηνείας του κοινού δικαίου. Στη νομική επιστήμη έχει επικρατήσει η διάκριση των μεθόδων ερμηνείας, σύμφωνα με την κατάταξη του Savigny, στα ακόλουθα είδη: γραμματική ερμηνεία, λογική ερμηνεία, ιστορική ερμηνεία, συστηματική ερμηνεία, στις οποίες πρέπει να προστεθεί και η τελολογική ερμηνεία, ενώ η διασταλτική και συσταλτική ερμηνεία αποτελούν περισσότερο τρόπους παρά μεθόδους ερμηνείας.

Γραμματική είναι η ερμηνεία που αναζητεί το νόημα του κανόνα δικαίου μέσα από την έννοια των όρων που χρησιμοποιούνται για τη διατύπωσή του και των γραμματικών και συντακτικών κανόνων που δομούν το κείμενό του. Ωστόσο, επειδή το νόημα μιας νομικής λέξης ή φράσης σπάνια είναι απόλυτα συγκεκριμένο, η γραμματική ερμηνεία δεν είναι πάντοτε επαρκής και γι' αυτό ακριβώς το λόγο το νόημα του κανόνα δικαίου αναζητείται μέσω και των άλλων ερμηνευτικών μεθόδων και ιδίως:

Της λογικής ερμηνείας, που ελέγχει το πόρισμα της γραμματικής ερμηνείας με κριτήριο το λόγο, τη δομή δηλαδή της σκέψης του νομοθέτη.

Της ιστορικής ερμηνείας, που αναζητεί το νόημα του κανόνα δικαίου μέσα από τη διαπίστωση της πραγματικής κατάστασης που συνέτρεχε κατά το χρόνο θέσπισης του νόμου. Και αυτή η μέθοδος λειτουργεί διορθωτικά στο συμπέρασμα της γραμματικής ερμηνείας.

Της συστηματικής ερμηνείας, που τοποθετεί τον ερμηνευόμενο κανόνα μέσα στο όλο σύστημα του δικαίου, τον αντιμετωπίζει δηλαδή ως τμήμα της ενότητας αυτής και συναρτά το νόημά του με το νόημα του συστήματος.

Πέρα από τις τέσσερις αυτές βασικές ερμηνευτικές μεθόδους, που διατύπωσε ο Savigny, η παραδοσιακή θεωρία της ερμηνείας του ιδιωτικού δικαίου προχώρησε και σε άλλες μεθοδολογικές αναζητήσεις, με σημαντικότερη τη λεγόμενη τελολογική ερμηνεία. Η τελευταία ανάγει το σκοπό της διάταξης σε βασικό κριτήριο διαπίστωσης του νοηματικού περιεχομένου του ερμηνευτέου κανόνα. Η τελολογική ερμηνεία δεν συμπεριλαμβάνεται ρητά στο σύστημα του Savigny, ενυπάρχει όμως διάσπαρτη στο έργο του.

Η ερμηνεία των κανόνων δικαίου επικουρείται από τα λεγόμενα επιχειρήματα, που αποτελούν συλλογισμούς οι οποίοι κατατείνουν στην απόδειξη ή την αναίρεση μιας πρότασης. Έτσι υπάρχουν: α) Το *argumentum a contrario* (επιχείρημα εξ αντιδιαστολής), το οποίο λειτουργεί όταν ο κανόνας μεταξύ δύο μόνο δυνατών λύσεων απαγορεύει ρητά τη μία, οπότε συνάγεται το επιτρεπτό της άλλης. β) Το *argumentum ad absurdum* (εις άτοπον απαγωγή). Το επιχειρήμα αυτό λειτουργεί όταν από περισσότερες εκδοχές, όλες πλην μίας αποδεικνύονται ανέφικτες. γ) Το *argumentum a maiori ad minus* (από το μείζον στο έλασσον), σύμφωνα με το οποίο εφ' όσον ο νόμος επιτρέπει το μείζον ή το όλο, συνάγεται ότι επιτρέπει και ό,τι μερικότερο ενυπάρχει στο μείζον ή το όλο. δ) Το *argumentum a minori ad majus* (από το έλασσον στο μείζον), το οποίο επιτρέπει τη συναγωγή του συμπεράσματος, ότι εφόσον ο νόμος απαγορεύει το έλασσον, απαγορεύει και το μείζον.

Τέλος, αναφορικά με τους τρόπους ερμηνείας διακρίνουμε μεταξύ συσταλτικής και διασταλτικής ερμηνείας. Στην πρώτη περίπτωση, ο ερμηνευτής συστέλλει το πεδίο εφαρμογής της ερμηνευτέας διάταξης, όταν ο νομοθέτης έχει εκφραστεί ευρύτερα του δέοντος. Αντιθέτως, διασταλτική είναι η ερμηνεία η οποία αποκαθιστά το νόημα του κανόνα δικαίου, όταν ο νομοθέτης έχει εκφραστεί στενότερα του δέοντος, οπότε ο ερμηνευτής διαστέλλει το πεδίο εφαρμογής της ερμηνευτέας διάταξης.

Η ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ♣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Οι ιδιαιτερότητες του Συντάγματος, όπως σημειώθηκαν παραπάνω, αποκαλύπτουν όλο και περισσότερο την ανεπάρκεια των παραδοσιακών ερμηνευτικών μεθόδων και καθιστούν αναγκαίες και άλλες μεθοδολογικές αναζητήσεις.

Ακόμη και η σύγχρονη ερμηνευτική σχολή του Forsthoff, που προτείνει τη μεταφορά των κλασικών νομικών μεθόδων του Savigny και στο πεδίο ερμηνείας του Συντάγματος δεν άντεξε ως το τέλος την υπεράσπιση της θέσης της. Ωστόσο, η αναζήτηση νέων μεθόδων συνταγματικής ερμηνείας, που συχνά αποτελούν αντικείμενο «δανεισμού» από άλλα γνωστικά αντικείμενα, προκάλεσε μία μεγάλη διαμάχη γύρω από τη μεθοδολογική αυτονομία της νομικής επιστήμης. Όμως, η ενότητα του αντικειμένου του Συντάγματος, που είναι η κοινωνία, η εξουσία και ο άνθρωπος, καθιστά αναγκαίες για το διαγνωστικό έργο του ερμηνευτή και τις άλλες

σχετικές επιστήμες, όπως την ιστορία, την κοινωνιολογία, την πολιτική και την οικονομία. Μία δεύτερη εξίσου σημαντική επισήμανση είναι ότι η υπέρβαση της «καθαρής νομικής μεθόδου» δεν σημαίνει ότι παύει το νομικό δέον να αποτελεί το κεντρικό σημείο αναζήτησης του ερμηνευτή. Έτσι, η διεύρυνση της κλασικής νομικής μεθόδου του Savigny είναι επιτρεπτή στο μέτρο που υπαγορεύεται από τις ιδιαιτερότητες του Συντάγματος και σέβεται απόλυτα τον κανονιστικό χαρακτήρα του συνταγματικού κειμένου.

Συνεπώς, η θετικιστική αντίληψη περί δήθεν «καθαρής νομικής μεθόδου» στο συνταγματικό δίκαιο κρατά τη διδαχή του μακριά από τα πραγματικά προβλήματα της κοινωνίας και στερεί την ερμηνεία του από κρίσιμα οντολογικά δεδομένα της. Αντίθετα με τη διεπιστημονική προσέγγιση των συνταγματικών κανόνων επιτυγχάνεται ένα πιο ολοκληρωμένο ερμηνευτικό αποτέλεσμα.

Η ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΕΙΔΙΚΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ-ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ♣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Η θεωρία, αλλά σε σημαντικό βαθμό και η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, κατέγραψαν ορισμένους ειδικούς κανόνες για την ερμηνεία του Συντάγματος. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους εξής:

Α) Η αρχή της ενότητας του Συντάγματος. Η αρχή αυτή υπαγορεύει, εν αμφιβολία, την επιλογή μιας ερμηνευτικής λύσης που αποτρέπει την αντινομία μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων.

Β) Η αρχή της τυπικής ισοδυναμίας όλων των κανόνων του Συντάγματος. Η αρχή αυτή προκύπτει από το γεγονός, πως αυξημένη τυπική ισχύ έχουν όλες οι διατάξεις του Συντάγματος.

Γ) Η αρχή της πρακτικής εναρμόνισης, σύμφωνα με την οποία, σε περίπτωση σύγκρουσης συνταγματικών διατάξεων, αυτές πρέπει να ερμηνεύονται νοσηματοδοτούνται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε καμία να μην παραμερίζεται από την άλλη.

Δ) Η αρχή της ενοποιητικής ολοκλήρωσης, σύμφωνα με την οποία, εν αμφιβολία, υπαγορεύεται η αναζήτηση εκείνης της ερμηνευτικής λύσης που συμβάλλει στη διατήρηση της πολιτειακής ενότητας μέσα από μια όσο το δυνατόν ευρύτερη κοινωνική συναίνεση. Στην περίπτωση αυτή συνιστάται και η χρήση των διδαγμάτων και των λοιπών κοινωνικών επιστημών.

Ε) Η αρχή της λειτουργικής ορθότητας, ώστε να αποφεύγεται η υπεισέλευση του ενός πολιτειακού οργάνου στο χώρο του άλλου.

Στ) Το τεκμήριο της συνταγματικότητας του νόμου που επιτάσσει, προκειμένου να κηρυχθεί μία διάταξη νόμου αντισυνταγματική, όχι μόνο την έλλειψη συμφωνίας της προς το Σύνταγμα αλλά και τη σαφή αντίθεσή της προς αυτό.

Ζ) Η αρχή της σύμφωνης προς το Σύνταγμα ερμηνεία του νόμου. Κατά την αρχή αυτή, μεταξύ περισσότερων εφικτών ερμηνευτικών εκδοχών για την έννοια ενός νόμου, επιλέγεται εκείνη η οποία εναρμονίζει το νόημα του νόμου με το νόημα του Συντάγματος.

ΟΙ ♣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΑΞΙΑ

Στην ελληνική συνταγματική θεωρία ιδιαίτερος ασχολήθηκε με τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος ο Γιώργος Κασσιμάτης. Αρχές, λοιπόν, όπως η δημοκρατία, ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου, η ισότητα, η ελευθερία, το κράτος δικαίου, η αρχή της διάκρισης των εξουσιών και το κοινωνικό κράτος αποτελούν θεμελιώδεις ερμηνευτικές αρχές χρήσιμες τόσο για την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων όσο και για την ερμηνεία του κοινού δικαίου. Και τούτο διότι οι διατάξεις που περιέχουν συγκεκριμενοποιήσεις και εξειδικεύσεις των θεμελιωδών αυτών αρχών ερμηνεύονται κάτω από το νοηματικό πρίσμα αυτών των αρχών. Ωστόσο, ως αντίλογος στη θεωρία αυτή, υποστηρίζεται ότι η εφαρμογή των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος ως ερμηνευτικών αρχών για την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων δεν είναι τόσο απλή και εύκολη. Οι αρχές αυτές αποτελούν κανόνες δικαίου με χαμηλού βαθμού κανονιστική πυκνότητα και με ευρύτατη γενικότητα. Το νοηματικό τους περιεχόμενο, συνεπώς, είναι αρκετά ασαφές, ώστε να μπορεί ο ερμηνευτής του δικαίου να αντλήσει στοιχεία για το νόημα των ειδικότερων διατάξεων του Συντάγματος. Παρόλα αυτά, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι οι θεμελιώδεις αρχές, ως κορωνίδα της έννομης τάξης, επιδρούν στην ερμηνεία όλων των διατάξεων (συνταγματικών και μη). Όμως, οι αρχές αυτές δεν αποτελούν ξεχωριστές ερμηνευτικές μεθόδους, αλλά συνιστούν ένα είδος εφαρμογής της συστηματικής και τελολογικής μεθόδου ερμηνείας.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ♣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

Η ερμηνεία του Συντάγματος αποκτά μία νέα διάσταση από το γεγονός ότι η ελληνική έννομη τάξη είναι ενταγμένη στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με άλλα λόγια, η ελληνική έννομη τάξη τελεί σε άμεση λειτουργική σχέση με την έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό συμβαίνει τόσο στο πεδίο της δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας, όπου ορισμένοι κανόνες κοινοτικού δικαίου, πχ οι κανονισμοί αναπτύσσουν άμεση ισχύ στο πεδίο της εθνικής έννομης τάξης, όσο και στο πεδίο της δικαιοδοτικής λειτουργίας, όπου οι αποφάσεις του ΔΕΚ ισχύουν και στην εθνική έννομη τάξη. Αλλά και πέραν των δύο αυτών περιπτώσεων εισροής δικαιοδικών στοιχείων της κοινοτικής στην εθνική έννομη τάξη, συμβαίνει και το αντίστροφο: οι γενικές αρχές του δικαίου, όπως έχουν διαμορφωθεί στη νομική ζωή των κρατών-μελών, αποτελούν, κατά τη νομολογία του ΔΕΚ, πηγή του κοινοτικού δικαίου.

Τα δεδομένα αυτά επιβάλλουν τον εμπλουτισμό της μεθόδου της ερμηνείας του δικαίου γενικά και ειδικότερα της συνταγματικής ερμηνείας, με μια γνωστική διαδικασία, που να την καθιστά επαρκή για να ανταποκριθεί στο νέο ευρωπαϊκό δεδομένο της ευρωπαϊκής διάστασης. Από αυτές, λοιπόν, τις παρατηρήσεις προκύπτει ότι το εθνικό δίκαιο και ιδιαίτερα το συνταγματικό δίκαιο δεν είναι δυνατόν να ερμηνεύονται με μια «κλειστή ερμηνευτική μέθοδο» που έχει υπόψη της μόνο τον υπό κρίση συνταγματικό κανόνα του εθνικού δικαίου. Αντίθετα, ο ερμηνευτής οφείλει πια, κατά την προσέγγιση του αντικειμένου του, να εξετάσει την επίπτωση που έχει η ευρωπαϊκή δικαιοδική διάσταση στη νοματοδότηση του ερμηνευόμενου κανόνα, λαμβάνοντας έτσι υπόψη το ευρύτερο σύστημα του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού μέσα στο οποίο εντάσσεται και το ελληνικό δίκαιο. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένα Συντάγματα, όπως σ' αυτό της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, θεσπίζεται ρητά η συγκριτική μέθοδος ερμηνείας των θεμελιωδών

δικαιωμάτων ως κανόνας του Συντάγματος. Ο εθνικός δικαστής, δηλαδή, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας μπορεί να προσφεύγει και στις έννομες τάξεις των άλλων κρατών-μελών, προκειμένου να ερμηνεύσει μία συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη.

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ♣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΩΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΩΝ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ (ανάγκη συνδυαστικής εφαρμογής)

Ο αναμφισβήτητος σύνθετος χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος και η από πολλές απόψεις ιδιαιτερότητά της αναδεικνύουν με σαφήνεια την ανάγκη ενός διευρυμένου συστήματος μεθόδων ερμηνείας του συνταγματικού κειμένου. Έτσι, ο ερμηνευτής, ανάλογα με την υπό κρίση περίπτωση, προσφεύγει και αξιοποιεί τόσο τις παραδοσιακές μεθόδους ερμηνείας του Savigny όσο και τα ειδικά ερμηνευτικά κριτήρια που αναπτύχθηκαν παραπάνω. Υπογραμμίζεται και προτάσσεται με άλλα λόγια η διαλεκτική σχέση μεθόδων και κριτηρίων και η συνάρθρωσή τους εν τέλει σε ενιαίο μεθοδολογικό οικοδόμημα. Το οικοδόμημα, όμως, αυτό παρουσιάζει μία βασική αδυναμία, που μπορεί εύκολα με απλές θεωρητικές αναγωγές να εντοπισθεί και να καταδειχθεί. Πώς δηλαδή πρέπει να σκεφτεί ο ερμηνευτής όταν βρεθεί σ' ένα σταυροδρόμι τέτοιων ερμηνευτικών μεθόδων και κριτηρίων; Ποιό είναι το κριτήριο που κατευθύνει την ερμηνεία του Συντάγματος; Γι' αυτό απαραίτητη αποβαίνει η αναζήτηση του κινητήριου εκείνου μοχλού, γύρω από τον οποίο τίθεται σε λειτουργία το μεθοδολογικό οικοδόμημα, όπως προσδιορίστηκε ανωτέρω. Έτσι, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αδυναμία αυτή, επικαλούμαστε τις λεγόμενες «προερμηνευτικές επιλογές».

Η ΠΡΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΠΡΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ♣ ΕΠΙΛΟΓΗ (υποκειμενική προσέγγιση της ερμηνείας του δικαίου)

Στη νομική επιστήμη επιχειρήθηκε η συμπλήρωση του μεθοδολογικού οικοδομήματος της ερμηνείας του Συντάγματος με τον εντοπισμό του κινητήριου μοχλού ή του συνδετικού ιστού που προσδιορίζει και εν τέλει καθορίζει τη σχετική διεργασία. Ο ερμηνευτής, λοιπόν, επιλύει κάθε φορά το πρόβλημα που καλείται να πραγματωθεί-αξιοποιώντας βέβαια τις μεθόδους και τα κριτήρια που προαναφέρθηκαν- με άξονα τις προσωπικές βασικές αντιλήψεις του για την οργάνωση και τη λειτουργία της πολιτείας και κατ' επέκταση της κοινωνίας. Οι αντιλήψεις αυτές συνιστούν τις λεγόμενες «προερμηνευτικές επιλογές». Όμως, κατ' αυτόν τον τρόπο παρεισφρύει το υποκειμενικό στοιχείο στην ερμηνεία του Συντάγματος και συνεπώς ελλοχεύει ο κίνδυνος να οδηγηθούμε σε μία μορφή ανέλεγκτου και άρα αντιεπιστημονικού ερμηνευτικού αποτελέσματος. Και τούτο διότι κάθε ερμηνευτής έχει βέβαια τη δική του κοσμοθεωρία και είναι εύλογο να θέλει να επηρεάσει το ιστορικό γίνεσθαι με βάση τις προσωπικές του αντιλήψεις. Η στάση του αυτή είναι ασφαλώς θεμιτή. Σε μια δημοκρατική κοινωνία θα ήταν άλλωστε μάταιο να διανοηθεί κανείς να την παραβλέψει και να την αγνοήσει. Ωστόσο, οι προερμηνευτικές αυτές επιλογές δεν πρέπει να έρχονται σε αντίθεση με τις θεμελιώδεις αρχές του

Συντάγματος. Με άλλα λόγια, όταν ο ερμηνευτής καλείται να αναζητήσει το νόημα μιας συνταγματικής διάταξης είναι φυσικό να επηρεάζεται από τις προσωπικές του αντιλήψεις, αλλά υποχρεούται να προσανατολίζει το ερμηνευτικό του εγχείρημα μέσα στα πλαίσια που το ίδιο το Σύνταγμα θέτει.

ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ♣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Α) Δικαστική ερμηνεία

Β) Αυθεντική ερμηνεία

Γ) Ερμηνεία από τα άμεσα όργανα του κράτους-επίσημη ερμηνεία.

Δ) Ανεπίσημη ερμηνεία.

Α) Το Σύνταγμα ρητά στο άρθρο 93 παρ.4 απαγορεύει στο δικαστή να εφαρμόζει νόμο του οποίου το περιεχόμενο αντίκειται στις συνταγματικές διατάξεις.

«Φυσικός», λοιπόν, ερμηνευτής του Συντάγματος και πάντως ο πιο αποτελεσματικός, κατά το Σύνταγμα, εφ' όσον καλείται να επιλύσει διαφορές που προϋποθέτουν την εφαρμογή συνταγματικών κανόνων, είναι ο δικαστής.

Β) Αυθεντική είναι η ερμηνεία στην οποία προβαίνει η αναθεωρητική Βουλή αλλά και το ΑΕΔ στις περιπτώσεις του άρθρου 100 παρ.1 περ.ε' του Συντάγματος. Τα συμπεράσματα της αυθεντικής ερμηνείας έχουν καθολική ισχύ.

Γ) Εκτός από το δικαστή, το Σύνταγμα ερμηνεύει και ο κοινός νομοθέτης. Και τούτο διότι ο νομοθέτης εξειδικεύοντας και συγκεκριμενοποιώντας τις συνταγματικές διατάξεις, ουσιαστικά τις ερμηνεύει. Αυτή η ερμηνεία είναι μεν επίσημη, όχι όμως και αυθεντική, δηλαδή ανεπίδεκτη αμφισβητήσεων. Παράλληλα, το Σύνταγμα ερμηνεύεται και μέσα στην καθημερινή πρακτική και όλων των υπόλοιπων κρατικών οργάνων, όπως του Προέδρου της Δημοκρατίας, της Κυβέρνησης και της Διοίκησης.

Δ) Τέλος, ανεπίσημη είναι η ερμηνεία στην οποία δύνανται να προβούν οι εκφραστές της κοινωνίας (κόμματα, ομάδες πίεσης) καθώς και οι μεμονωμένοι άνθρωποι. Ιδιαίτερη μορφή ανεπίσημης ερμηνείας αποτελεί η επιστημονική ερμηνεία του Συντάγματος, στην οποία προβαίνουν οι συνταγματολόγοι και η οποία αποτελεί παράγοντα επηρεασμού της επίσημης ερμηνείας και της κοινής γνώμης.

Πάντως, αναφορικά με τους φορείς της συνταγματικής ερμηνείας, πρόβλημα δημιουργείται γύρω από τη λεγόμενη σύγκρουση των ερμηνευτικών αρμοδιοτήτων μεταξύ του νομοθέτη και του δικαστή. Με άλλα λόγια σε ποιο μέτρο η ερμηνευτική αρμοδιότητα προκύπτει από τη δημοκρατική αρχή, που θέλει να εξασφαλίσει ευρύ πεδίο επιλογών στον εκλεγμένο νομοθέτη, και σε ποιο από τη δικαιοκρατική αρχή, η οποία οδηγεί βέβαια στην αύξηση των ερμηνευτικών αρμοδιοτήτων του δικαστή. Βέβαια, με τη χρήση των δύο αυτών θεμελιακών όρων αναδεικνύεται και η διαλεκτική σχέση που τελικά προσλαμβάνει το δίλημμα, αφού η πλειοψηφική εκδοχή του νομοθέτη μπορεί να θίγει τη μειοψηφία, οπότε ο δικαστικός έλεγχος δεν εξυπηρετεί μόνο τη δικαιοκρατική, αλλά και τη δημοκρατική αρχή. Οι Αμερικανοί συνταγματολόγοι, προκειμένου να καθορίσουν τα όρια αυτά, αναφέρθηκαν στην υποχρέωση του δικαστή να μην υπεισέρχεται στα «political questions», σε θέματα, δηλαδή, με πολιτικά επίμαχο περιεχόμενο, που δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο δικαστικής τελεσιδικίας. Στις περιπτώσεις αυτές, η ερμηνευτική αρμοδιότητα του δικαστή περιορίζεται στον έλεγχο της τήρησης ακραίων ορίων, πέραν των οποίων η

νομοθετική επιλογή θα έθιγε το ίδιο το Σύνταγμα.

Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ♣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Α) Δικονομικό πλαίσιο

Β) Τρόποι επαφής του Έλληνα δικαστή με το Σύνταγμα.

Γ) Περιπτώσεις ρητών μεθοδολογικών επιλογών ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος.

Δ) Οι λανθάνουσες και σταθερές τάσεις των ελληνικών δικαστηρίων ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος.

Α) Σε αντίθεση με τα γνωστά ευρωπαϊκά συστήματα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, το ελληνικό σύστημα είναι ένα σύστημα διάχυτου, παρεμπόδιτου και συγκεκριμένου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Έτσι, δεν υπάρχει ειδικό Συνταγματικό δικαστήριο, αλλά όλα τα δικαστήρια όλων των βαθμών και των δικαιοδοσιών είναι αρμόδια και υποχρεωμένα να προβούν σε έλεγχο της συνταγματικότητας των διατάξεων της κοινής νομοθεσίας που είναι κρίσιμες για τη συγκεκριμένη υπόθεση. Παράλληλα, όμως, υπάρχουν και κάποιοι μηχανισμοί κυρίως στο επίπεδο του τυπικού Συντάγματος που προσδίδουν στο σύστημα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων ορισμένα στοιχεία συγκεντρωτισμού. Ο πρώτος μηχανισμός είναι ο πιο προφανής και ο πιο πρωτοποριακός. Πρόκειται για το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 100 του Συντάγματος, που ιδρύθηκε για πρώτη φορά με το Σύνταγμα του 1975 και διασφαλίζει την άρση των αμφισβητήσεων σχετικά με την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα διατάξεων τυπικού νόμου, όταν έχουν εκδοθεί αντίθετες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Στην περίπτωση αυτή το ΑΕΔ, λειτουργώντας σαν Συνταγματικό Δικαστήριο, μπορεί να κηρύξει την αντισυνταγματικότητα της υπό κρίση διάταξης, η οποία παύει να ισχύει *ad hoc*! Ο δεύτερος μηχανισμός συγκέντρωσης του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων αφορά το όλο σύστημα των δικονομικών ρυθμίσεων που προβλέπει την υποχρεωτική παραπομπή των ζητημάτων της ενδεχόμενης αντισυνταγματικότητας μίας διάταξης νόμου από τα τμήματα του ΣτΕ, του ΑΠ και του ΕΣ στις Ολομέλειες των τριών αυτών δικαστηρίων (βλ. το άρθρο 100 παρ.5 Σ). Ο δικονομικός αυτός μηχανισμός συνοδεύεται από ένα ιδιαίτερα ισχυρό πραγματικό ισχυρισμό: την επιρροή που ασκεί η νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων στα κατώτερα δικαστήρια που επιλαμβάνονται του ελέγχου της συνταγματικότητας των ίδιων διατάξεων. Δεν πρόκειται για κάποιο δεδουλευμένο, αλλά για επιρροή που ασκούν οι αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων στη νομολογία των κατωτέρων, τα οποία, όμως, δικονομικά διαθέτουν τη δυνατότητα να διαφοροποιούνται.

Β) Τα ελληνικά δικαστήρια έρχονται σε επαφή με το Σύνταγμα και καλούνται να ερμηνεύσουν και να εφαρμόσουν τις συνταγματικές διατάξεις με τρεις κυρίως τρόπους: α) Η πρώτη ευκαιρία είναι ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των τυπικών νόμων. β) Η δεύτερη ευκαιρία δίνεται στο δικαστή κατά τον έλεγχο της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων. γ) Το τρίτο σχήμα επαφής του Έλληνα δικαστή με το Σύνταγμα περιλαμβάνει όλες εκείνες τις περιπτώσεις στις οποίες γίνεται δικαστικός έλεγχος συμπεριφορών με κριτήρια τις σχετικές συνταγματικές επιταγές. Εδώ περιλαμβάνονται τρεις επιμέρους ομάδες περιπτώσεων: Η πρώτη

περιλαμβάνει τον έλεγχο της άσκησης κάποιου συνταγματικού δικαιώματος κυρίως με τη μορφή του ελέγχου της τυχόν καταχρηστικής άσκησης του(α.25παρ.3 Σ) .Δύο διαδεδομένα παραδείγματα από την άποψη αυτή είναι ο έλεγχος της καταχρηστικής άσκησης του απεργιακού δικαιώματος και η άρση του άδικου χαρακτήρα της πράξης σε περιπτώσεις ανυπακοής ιδίως κατά τη διάρκεια συναθροίσεων Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τον έλεγχο του τρόπου άσκησης των αρμοδιοτήτων ορισμένων αμέσων οργάνων του κράτους.Τέλος, η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει τον έλεγχο ορισμένων εκλογικών και πολιτικών συμπεριφορών.

Γ) Στα πλαίσια του διάχτου και παρεμπόπτοντος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων λίγες είναι οι περιπτώσεις εκείνες που ο Έλληνας δικαστής διατύπωσε ρητά τις μεθοδολογικές του επιλογές ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος.Έτσι διακρίνουμε χαρακτηριστικά τη ΣτΕ 292/84(ολ) με την οποία τέθηκε και αντιμετωπίστηκε το κλασικό πρόβλημα της ενδεχόμενης ύπαρξης αντισυνταγματικών συνταγματικών διατάξεων.Αφορμή στάθηκε η προσβολή με αίτηση ακυρώσεως των Προεδρικών Διαταγμάτων διορισμού του Προέδρου και των αντιπροέδρων του ΣτΕ και των σχετικών αποφάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου με τις οποίες είχε γίνει η επιλογή των προαχθέντων.Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι δεν μπορεί να υπάρξει διάταξη του Συντάγματος που είναι άκυρη ή ανίσχυρη και συνεπώς μη εφαρμόσιμη ,λόγω αντιθέσεως της προς άλλες διατάξεις ή αρχές του Συντάγματος.Επίσης,σε άλλες δικαστικές αποφάσεις,όπως στη ΣτΕ 5040/87(ολ) ,οι δικαστές μετέφεραν και εφάρμοσαν στο πεδίο του Συντάγματος μία άλλη κλασική ερμηνευτική αρχή του κοινού δικαίου:lex specialis derogat legi generali.Τη μέθοδο αυτή τη χρησιμοποίησαν οι δικαστές προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις φαινομενικές αντινομίες μεταξύ των άρθρων 15παρ.1 και 14 παρ2 του Συντάγματος.Στην απόφαση 34/85 του ΑΕΔ γίνεται ρητή αναφορά στην αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων,ενώ στην ΕφΑθ612/85 το δικαστήριο βρίσκει την ευκαιρία να εξαγγείλει την εμμονή του στην «αντικειμενική»-όπως τη χαρακτηρίζει-ερμηνεία του Συντάγματος και να περιορίσει σε επικουρικό και μόνο ρόλο την προσφυγή στην ιστορική ερμηνεία.

Δ)Όπως,λοιπόν, διαφαίνεται,τα ελληνικά δικαστήρια αντιμετωπίζουν τις περισσότερες φορές την ερμηνεία του Συντάγματος όχι σαν ένα οριακό ζήτημα,αλλά ως τρέχουσα και συνήθη αρμοδιότητα.Άμεση συνέπεια της αντίληψης αυτής είναι να αντιμετωπίζεται το Σύνταγμα με βάση τους κανόνες ερμηνείας του κοινού δικαίου με τους οποίους είναι εξοικειωμένος ο Έλληνας δικαστής.Άλλωστε,η υπαγωγή του Συντάγματος στις μεθόδους ερμηνείας του κοινού δικαίου ήταν και είναι απόδειξη της νομικής φύσης του συνταγματικού κειμένου.Βέβαια,η κατάσταση αυτή έχει και το κόστος της:Η ελλειπτικότητα της διατύπωσης και η ιδιαίτερη φύση του ρυθμιστικού αντικειμένου του Συντάγματος καθιστούν τις παραδοσιακές μεθόδους ερμηνείας του κοινού δικαίου ανεπαρκείς.Γι'αυτό αρκετά συχνά τα δικαστήρια συνάγουν ερμηνευτικά συμπεράσματα,που τίθενται αξιωματικά,χωρίς καμία δηλαδή προηγούμενη ερμηνευτική διεργασία.Με άλλα λόγια κρίσιμα συνταγματικά ζητήματα αντιμετωπίζονται κατά τρόπο γενικόλογο,πρόχειρο,χαλαρό και τις περισσότερες φορές απλά υπαινικτικό .Όλα αυτά είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόντα της έλλειψης συνταγματικής εξειδίκευσης των δικαστών και μη συνειδητοποίησης(από αρκετούς δικαστές) των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της συνταγματικής ερμηνείας .Οι δικαστές,όπως αναφέρθηκε ανωτέρω,αντιμετωπίζουν τα συνταγματικά ζητήματα ως συνήθη αρμοδιότητά τους,ενώ η διάσπαρτη συνταγματική νομολογία(λόγω του διάχτου και παρεμπόπτοντος χαρακτήρα του δικαστικού ελέγχου της

συνταγματικότητας των νόμων)έχει ως αποτέλεσμα οι σχετικοί δικανικοί συλλογισμοί να είναι τις περισσότερες φορές λανθάνοντες.

Η εικόνα που δίνουμε θα ήταν,όμως,άδικη και ελλειπής αν σταματούσε εδώ.Τα ελληνικά δικαστήρια και ιδίως τα ανώτερα πολλές φορές δείχνουν ότι έχουν σαφή συνείδηση των ερμηνευτικών ιδιομορφιών του Συντάγματος και δεν επιλέγουν πάντα ή μόνο την αξιωματική διατύπωση των ερμηνευτικών τους συμπερασμάτων.Αντιθέτως,συχνά προσφεύγουν στην εφαρμογή ειδικών κανόνων-κριτηρίων ερμηνείας του Συντάγματος,χωρίς να δηλώνουν τη μεθοδολογική τους επιλογή η οποία είναι εντούτοις ορατή.Αυτό συμβαίνει κυρίως με τη σύμφωνη προς το Σύνταγμα ερμηνεία του νόμου,μια μέθοδο ερμηνείας του νόμου που προσδιορίζει,όμως,εν τέλει το εύρος εφαρμογής και το κανονιστικό περιεχόμενο της κρίσιμης συνταγματικής διάταξης.Έτσι,στις αποφάσεις 72/87 και 76/87 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου διατυπώνεται με έμμεσο αλλά πολύ σαφή τρόπο το σχήμα της σύμφωνης προς το Σύνταγμα ερμηνείας του νόμου.Το ίδιο σχήμα ακολουθεί πολύ συχνά και η νομολογία του ΣτΕ.Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση 4340/83 της Ολομέλειας του ΣτΕ για τα αμάχητα τεκμήρια του ν.820/78 που κρίθηκαν συνταγματικά,πράγμα που σημαίνει ότι ο φορολογούμενος δεν μπορεί να αμφισβητήσει το ύψος της τεκμαρτής δαπάνης υπό τον αυτονόητο,όμως,όρο ότι μπορεί να αποδείξει πως η δαπάνη αυτή αποτελεί ανάλωση όχι του εισοδήματος,αλλά άλλων χρηματικών πόρων που δεν αποτελούν φορολογητέο εισόδημα.Το ίδιο συμβαίνει και όσες φορές η νομολογία επιχειρεί να προβεί στην πρακτική εναρμόνιση διαφόρων συνταγματικών διατάξεων,να άρει φαινομενικές αντινομίες και να διασφαλίσει την ενότητα του Συντάγματος.Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε δύο παραδείγματα:ένα παλαιότερο(ΣτΕ 58/77Ολ και ΣτΕ 779/82 ΔΤμ')που αναφέρεται στη σχέση του άρθρου 107Σ και της συναφούς αυξημένης τυπικής ισχύος νομοθεσίας, που απαγορεύει την αναγκαστική απαλλοτρίωση ακινήτων τα οποία αποκτήθηκαν με κεφάλαια εξωτερικού,με το άρθρο 17παρ.2 που επιτρέπει την αναγκαστική απαλλοτρίωση για λόγους δημόσιας ωφέλειας.Η εναρμόνιση των δύο διατάξεων και η οριοθέτηση του πεδίου εφαρμογής της καθεμιάς οδήγησε το ΣτΕ στο συμπέρασμα πως όταν η αναγκαστική απαλλοτρίωση επιβάλλεται από λόγους υπέρτερου εθνικού συμφέροντος είναι συνταγματικά θεμιτή και βρισκόμαστε στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 17 του Συντάγματος και όχι στο πεδίο εφαρμογής του ά.107Σ,η τελεολογία του οποίου δεν καλύπτει και λόγους υπέρτερου εθνικού συμφέροντος.Βέβαια, η χρήση από το δικαστήριο της γενικής έννοιας του υπέρτερου εθνικού συμφέροντος δεν καθιστά ευχερή τη διάγνωση της ερμηνευτικής επιλογής του δικαστηρίου,η οποία πάντως υπολανθάνει.Το νεότερο παράδειγμα είναι η απόφαση 400/86 της Ολομέλειας του ΣτΕ για το ΕΣΥ και την υπαγωγή σ'αυτό των νοσηλευτικών ιδρυμάτων που εμπίπτουν κατ'αρχήν στο πεδίο προστασίας του άρθρου 109Σ.Και εδώ το ερμηνευτικό πρόβλημα είναι η πρακτική εναρμόνιση των άρθρων 21παρ.3 και 109 του Συντάγματος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ♣

Η ερμηνεία του Συντάγματος αποτελεί, συνεπώς, ένα ιδιαίτερο πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου, το οποίο ο Έλληνας δικαστής πρέπει να το αντιμετωπίζει ως οριακό ζήτημα με συγκεκριμένες ιδιομορφίες, που διαφοροποιούν τη συνταγματική ερμηνεία από τις διαδικασίες ερμηνευτικής προσέγγισης του κοινού δικαίου. Έτσι, προτάσσεται η ανάγκη μίας συνδυαστικής εφαρμογής των παραδοσιακών μεθόδων ερμηνείας του κοινού δικαίου, που διατύπωσε ο Savigny, των ιδιαίτερων κριτηρίων για την ερμηνεία του Συντάγματος, των θεμελιωδών αρχών του συνταγματικού κειμένου, της ευρωπαϊκής διάστασης της ερμηνείας του Συντάγματος και της προερμηνευτικής επιλογής. Με άλλα λόγια οι ιδιαιτερότητες του Συντάγματος επιβάλλουν την ανάπτυξη ενός σύνθετου-ανοικτού μεθοδολογικού οικοδομήματος, πάνω στο οποίο θα στηριχθεί ο ερμηνευτής του Συντάγματος.

ΘΕΜΑ: «Ιδιαιτερότητες της συνταγματικής ερμηνείας»

TITLE: "Special features of the constitutional interpretation"

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι ιδιαιτερότητες του συνταγματικού κειμένου αποκαλύπτουν την ανεπάρκεια των παραδοσιακών μεθόδων ερμηνείας του Savigny και καθιστούν αναγκαία τη χρήση και άλλων ερμηνευτικών εργαλείων. Έτσι, στην εργασία δόθηκε έμφαση στους νέους μεθοδολογικούς προσανατολισμούς που κρίνεται σκόπιμο να ακολουθήσουν οι φορείς της συνταγματικής ερμηνείας, προκειμένου να οδηγούνται σε αποδεκτά ερμηνευτικά αποτελέσματα. Παράλληλα γίνεται μία σύντομη παρουσίαση των φορέων της ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων, ενώ αναλύεται αρκετά διεξοδικά η στάση της ελληνικής νομολογίας, μέσα από τις ρητές ή λανθάνουσες μεθοδολογικές της επιλογές, απέναντι στην ερμηνεία του Συντάγματος.

SUMMARY

The special features of the Constitution reveal the insufficiency of Savigny's traditional methods of interpretation and that's why new interpretation tools need to be used. So, in this work emphasis was given to the new methodological orientations, which should be followed by the constitutional interpreters, in order to interpretate the Constitution in a correct and productive way. In the same time, there is a short mention of all kinds of constitutional interpreters and it's worth to see how greek courts came up with this special problem of the constitutional interpretation.

ΛΗΜΜΑΤΑ

Ερμηνεία δικαίου, Σύνταγμα, συνταγματική ερμηνεία, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, νομική φύση συντάγματος, πολιτικός χαρακτήρας, νομικός θετικισμός, παραδοσιακές μέθοδοι ερμηνείας, τρόποι ερμηνείας, είδη ερμηνείας, ερμηνευτικά επιχειρήματα, ανεπάρκεια παραδοσιακής θεωρίας, ειδικά ερμηνευτικά κριτήρια, θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, ευρωπαϊκή ενοποίηση, προερμηνευτική θεωρία, φορείς συνταγματικής ερμηνείας, ελληνική νομολογία

ENTRIES

Interpretation of Law, Constitution, constitutional interpretation, special features, legal nature of the Constitution, political nature, legal positivism, traditional methods of interpretation, ways of interpretation, kinds of interpretation, argumenta, insufficiency of traditional theory, special interpretative criteria, basic constitutional principles, european unification, pre-interpretative theory, subjects of constitutional interpretation, greek case-law.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βενιζέλος ♣ Ευάγγελος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, Παρατηρητής, Θεσ/κη, 1991, σελ. 201 επ.
- Βενιζέλος Ευάγγελος, Η στάση της νομολογίας απέναντι στην ερμηνεία του ♣ Σ, Το Σ, 1989, σελ. 425-444
- Βενιζέλος Ευάγγελος, Η κήρυξη της ♣ αντισυνταγματικότητας τυπικού νόμου με απόφαση του ΑΕΔ, Αρμ. 1985, σελ. 916 επ
- ♣ Βενιζέλος Ευάγγελος, Το άρθρο 25 παρ. 3 Σ στη νομολογία. Έξι διαπιστώσεις και μία πρόταση ερμηνείας σε: Συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη. Πρακτικά του Α' Συνεδρίου της Ένωσης Ελλήνων συνταγματολόγων, 1986, σελ. 97 επ
- Δημητρόπουλος ♣ Ανδρέας, Γενική συνταγματική θεωρία, Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου, Τόμος Α', Θ' Έκδοση, Αθήνα, 2001
- Κασιμάτης Γιώργος, Η επίδραση του Συντάγματος του 1975 επί ♣ του ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, Δημοσιεύματα Ελληνικού Ινστιτούτου Διεθνούς και Αλλοδαπού δικαίου, Αθήνα, 1976, και αναδημοσίευση σε: Η ερμηνεία του Συντάγματος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 179-180
- ♣ Λεβέντης Γιώργος, Η καταχρηστική απεργία κατά το Σύνταγμα και το κοινό δίκαιο, Δίκαιο και Πολιτική 8/1984, σελ. 133 επ
- Μανιτάκης Αντώνης, Η νομική φύση ♣ και ο πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος, Το Σ, 1985, 476-496
- ♣ Μανιτάκης Ανδρέας, Συνταγματικό Δίκαιο Τεύχος Ι, Θεσ/κη, 1987, σελ. 39-50
- ♣ Μαυριάς Κώστας, Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σελ. 199-225
- Παπαδημητρίου ♣ Γιώργος, Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος, Το Σ, 1991, σελ. 201-212
- Ρώτης Β, Ιδιαιτερότητες της ερμηνείας των συνταγματικών ♣ διατάξεων, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, σελ. 441 επ
- Σκουρής ♣ Β, Συστήματα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, Το Σ, 1982, σελ. 507 επ
- Τσάτσος Δ, Η ερμηνεία του ♣ Συντάγματος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 21-297

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

- ΟλΣτΕ 1808/86(Αποδοχές δικαστικών λειτουργών-Ισότητα)♣
- ♣ ΟλΣτΕ 1810/86(Γάμος-Ακυρότητα-κατάχρηση δικαιώματος)
- ΑΕΔ 34/85(Υπόθεση♣ κατάργησης σταυρού στις βουλευτικές εκλογές)
- ΣτΕ779/82 Δ'Τμ(Υπόθεση♣ αναγκαστικής απαλλοτρίωσης επί ακινήτων αγορασθέντων με κεφάλαια εξωτερικού)
- ΟλΣτΕ 58/77(Υπόθεση αναγκαστικής απαλλοτρίωσης επί ακινήτων♣ αγορασθέντων με κεφάλαια εξωτερικού)
- ΟλΣτΕ 292/84(Υπόθεση αντισυνταγματικών♣ συνταγματικών διατάξεων)
- ΟλΣτΕ 4340/83(Υπόθεση αμάχητων τεκμηρίων του♣ ν.820/78 και αρχή ισότητας)
- ΑΠ 1753/84(Προσωπική κράτηση για χρέη προς το♣ δημόσιο)
- ΟλΣτΕ 10/88(Υπόθεση πολεοδομικού κεκτημένου)♣
- Ειδικό♣ Δικαστήριο Αγωγών Κακοδικίας 16/1992(Υπόθεση σύνθεσης του δικαστηρίου αυτού)
- ΣτΕ 4208/97(Αρχή πρακτικής εναρμόνισης)♣
- ΑΠ 782/79(Υπόθεση♣ ανυπακοής κατά τη διάρκεια συναθροίσεων)
- ΣτΕ 5040/87(Υπόθεση κρατικού♣ μονοπωλίου της ραδιοτηλεόρασης)
- ΟλΑΠ 72/87 και 76/87(Αρχή της σύμφωνης προς♣ το Σύνταγμα ερμηνείας του νόμου-υπόθεση συνταγματικότητας του ά.16 του Ν.1405/83)
- ΟλΣτΕ 400/86(Υπόθεση ΕΣΥ και νοσηλευτικών ιδρυμάτων που υπάγονται♣ κατ'αρχήν στο πεδίο προστασίας τουά.109Σ)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Οι παραπεμπόμενες δικαστικές αποφάσεις είναι προσιτές στο διαδίκτυο και συγκεκριμένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.dsanet.gr (Νομική Βάση Δεδομένων του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών)

